

ترجمه عربی زبدة الهيئة نصیرالدین طوسی

سجاد نیک‌فهم خوب‌روان^۱

نسخه شماره ۵-۶۹۲۶ کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران که هنوز فهرست نشده و در وبگاه کتابخانه با عنوان «رسالة فی الهيئة» معرفی شده تنها نسخه ترجمه عربی زبدة الهيئة در ایران است.^۲ از آغاز و انجام آن چند برگ افتاده است و به همین دلیل تا پیش از این شناسایی نشده است. به خط نسخ نوشته شده است که قدمت آن نباید بیشتر از قرن یازده هجری باشد. عناوین ابواب، خطوط بالای سطر، شکل‌ها و برخی عبارت‌های دیگر با مرکب قرمز نوشته شده است. در حاشیه صفحه اول «بلغت المقابلة» و در چند صفحه دیگر نیز «بلغ» آمده است. علاوه بر این چند حاشیه با علائم «نخ»، «خ»، «ل» و «ز» وجود دارد که به نظر می‌رسد مربوط به عبارات مقابله شده با نسخه‌های دیگر باشد. عبارت‌های تصحیح شده نیز با علامت «صح» در حاشیه مشخص شده‌اند. صفحات پشت هر برگ رکابه دارد. نسخه دارای ۲۶ شکل هندسی است. ابعاد آن ۱۴/۷ در ۲۰/۸ سانتی‌متر و شامل ۵۸ برگ هر یک در ۱۵ سطر است.^۳

^۱ پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران، snikfahm@ut.ac.ir

^۲ مشخصات این نسخه را در آدرس زیر در وبگاه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران ببینید:
http://opac.nlai.ir/opac-prod/search/briefListSearch.do?command=FULL_VIEW&id=1045221

^۳ این نسخه در آدرس زیر در وبگاه کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران قابل دسترسی است:
<http://dl.nlai.ir/UI/23bb1ae7-412a-4245-9878-b13fdd451842/LRRView.aspx>

زبدة الهيئة^۴ اثری در هیئت از نصیرالدین طوسی (د ۶۷۲ ق) است. طوسی به جز این رساله چهار رساله دیگر نیز در هیئت تألیف کرده است: (۱) رساله معینیه^۵ (تألیف ۶۳۲ ق؛ ۲) ذیل رساله معینیه (تألیف ۶۳۳ ق؛ ۳) التذکره فی الهيئة^۶ (تألیف ۶۵۹ ق، بازبینی ۶۷۲ ق؛ ۴) زبدة الادراک فی هیئة الأفلاک^۷ (زمان تألیف نامعلوم).

زبدة الهيئة، صفحه اول

نسبت میان این آثار و انگیزه خواجه در نگارش آنها سؤالی است که محققان در پی پاسخ دادن به آن هستند. جمیل رجب^۸ دلیل این تعدد آثار را در مخاطبانی با سطح دانش مختلف در هیئت جستجو می‌کند. خواجه در مقدمه زبدة الهيئة مخاطب خود را شاگردانش معرفی می‌کند. به عقیده رجب، طوسی این آثار را

^۴ حنیف قلندری در رساله کارشناسی ارشد خود در پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران متن فارسی این اثر را تصحیح و شرح کرده است.

^۵ حسن امینی در رساله کارشناسی ارشد خود در پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران متن فارسی این اثر را تصحیح و شرح کرده است.

^۶ جمیل رجب متن این اثر را تصحیح و به انگلیسی ترجمه و همراه شرح آن در انتشارات اشپیرینگر منتشر کرده است. متن تذکره همراه با ترجمه مقدمه رجب به فارسی در میراث مکتوب در حال آماده‌سازی برای انتشار است.

^۷ متن عربی این اثر در قاهره منتشر شده است (نک: مأخذ).

^۸ Ragep, F. Jamil

که در تعدادی از آنها اختلافات فنی قابل توجهی وجود دارد برای دانشجویان مختلفی نوشته است. در این میان برخی از این آثار چون رساله فارسی زبدة الهمیئة در قیاس با زبدة الادراک به وضوح توفیق بیشتری در جلب مخاطبان داشته‌اند و این با در نظر آوردن تعداد نسخه‌های باقیمانده این آثار روشن است.

آقا بزرگ طهرانی در الذریعة (۱۰۶/۴، ۱۷/۱۲، ۳۵) ترجمه عربی زبدة الهمیئة را از نصیرالدین علی بن محمد بن علی کاشانی (د ۷۵۵ق) دانسته است. اما او (۱۰۶/۴) به اشتباه ترجمه عربی زبدة الهمیئة را همان زبدة الادراک دانسته است. در حالی که این دو، آثاری کاملاً مستقل هستند. آقابزرگ (همانجا) می‌گوید که کمال‌الدین عبدالرحمن بن محمد بن ابراهیم بن عتایقی شاگرد کاشانی مذکور ترجمه عربی زبده را شرح کرده و آن را «الشهدة فی شرح معرب الزبده» نامیده است.^۹

حاجی خلیفه (۹۵۳/۲) اثری با عنوان الزبده فی الهمیئة را به موفق قیصری نسبت می‌دهد.^{۱۰} نسخه‌های در قاهره وجود دارد که عده‌ای آن را همان اثر مورد نظر حاجی خلیفه دانسته‌اند. دیوید کینگ^{۱۱} در فهرست نسخه‌های علمی قاهره (۱۰۵۷/۲-۱۰۵۸) قسمتی از مقدمه و ابواب این اثر را ذکر کرده است. بررسی این بخش‌ها نشان می‌دهد که این اثر همان زبدة نصیرالدین طوسی است؛ غیر از این که پیش از آغاز رساله نوشته شده «این کتاب زبدة الهمیئة است که مولانا موفق قیصری نوشته است رحمه الله» این احتمال وجود دارد که کاتب (یا هر شخص دیگری) بر اساس گفته حاجی خلیفه و به این دلیل که با اثر خواجه نصیر آشنا نبوده عبارت بالا را نوشته باشد. یا می‌توان چنین احتمال داد که قیصری کاتب نسخه‌ای از زبده طوسی بوده و از این طریق به اشتباه مؤلف این اثر شمرده شده است. نظیر چنین اشتباهی در مورد رساله تسطیح البسیط الکری ابن صلاح همدانی اتفاق افتاده است. قاضی زاده رومی نسخه‌ای از این اثر را کتابت کرد. برخی کاتبان هنگام کتابت از روی نسخه او انجامه آن را تکرار کردند و بدین ترتیب برخی از فهرست‌نگاران آن را به عنوان اثر قاضی زاده معرفی کرده‌اند (نک: فهرست ملک، ۱۰۳/۵). نسخه دیگری در «مؤسسه نسخه‌های خطی آکادمی علوم»^{۱۲} گرجستان با عنوان «زبدة الهمیئة» وجود دارد که رزنفلد و احسان‌اوغلو (ص ۲۴۰) آن را در کنار نسخه قاهره نوشته قیصری دانسته‌اند. مشخص نیست آیا واقعاً در این نسخه نیز نام موفق قیصری آمده است یا این که رزنفلد و احسان‌اوغلو تنها به قرینه نام رساله آن را ذیل آثار قیصری معرفی کرده‌اند.

فهرست‌نگاران نسخه شماره ۴/۴۳۳۰ کتابخانه موزه ملی ایران (تاریخ کتابت ۹۰۶ق؛ نشریه، ۲/۲۱۵) و نسخه شماره ۳۵ کتابخانه وزیری یزد (تاریخ کتابت ۱۲۰۹؛ نشریه، ۴/۳۰۸) که هر دو با عنوان «الثلاثون فصلاً» ثبت شده‌اند را احتمالاً ترجمه «سی فصل» خواجه دانسته‌اند. خواجه نصیر اثری با عنوان سی فصل در تقویم داشته است. زبده نیز در سی باب تنظیم شده است. متأسفانه هیچ اطلاعی از محتوای دو نسخه

^۹ منزوی (۲۹۴۱/۴-۲۹۴۲) به اشتباه این شرح را با عنوان ترجمه زبدة الهمیئة معرفی کرده است.

^{۱۰} این مطلب در چاپ فلوگل کشف الظنون نیامده است.

^{۱۱} David King

^{۱۲} Institute of Manuscripts of the Academy of Sciences

مذکور در دست نیست تا بتوان ماهیت آنها را تشخیص داد؛ اما درایتی (۱۲۳۲/۵) آنها را ذیل ترجمه زبدة الهيئة آورده است.^{۱۳} منزوی (۲۹۴۲/۴) به اشتباه، نسخه زبدة کتابخانه ملی تبریز را که در فهرست کتابخانه بر فارسی بودن آن تصریح شده است (نک: یونسی، ۸۰/۲)، به عنوان ترجمه عربی زبدة معرفی کرده است.

زبدة الهيئة، صفحه آخر

در خارج از ایران دو نسخه از ترجمه عربی زبدة تا کنون شناخته شده است: نسخه شماره ۴۰۶۶ مجموعه یهودای دانشگاه پرینستون (ماخ^{۱۴}، 421؛ رجب، 1/66) و نسخه شماره ۷۶۳/۲ (ریو^{۱۵}، 512؛ استوری^{۱۷}، II/60). ابتدای این دو نسخه که بر اساس آنچه ریو و ماخ آورده اند مربوط به ترجمه واحدی می باشد، چنین است:

الحمد لله فاطر السموات ومدورها ومبدع الكواكب ومنورها ... وبعد فإن الأستاذ المحقق ... نصير الملة والحق والدين الطوسي قدس الله نفسه وطيب رسمه املا مختصراً في علم الهيئة سماه الزبدة ...

ریو در ادامه عنوان پنج باب نخست این اثر و ماخ باب اول و

^{۱۳} به نظر می رسد درایتی در همه جا زبدة الهيئة را معادل سی فصل در معرفت تقویم گرفته است (نک: درایتی، ۹۰۴/۲).

^{۱۴} Mach, Rudolf.

^{۱۵} روزنفلد و احسان اغلو (ص 240) به اشتباه این نسخه را به عنوان ترجمه عربی رساله موفق قیصری معرفی کرده اند.

^{۱۶} Rieu, Charles.

^{۱۷} Storey, C. A.

آخر آن را نقل کرده‌اند که کاملاً با نسخه کتابخانه ملی، مورد بررسی ما تطبیق می‌کند. بنابراین به نظر می‌رسد که این سه نسخه ترجمه‌ای واحد از زبدة الهمیئة خواجه نصیر طوسی هستند و از آن جا که تنها اشاره به ترجمه‌ای از زبدة در منابع همان ترجمه نصیرالدین کاشانی است، شاید بتوان این اثر را همان ترجمه کاشانی دانست. احتمال این که خواجه نصیر خود زبدة را به عربی ترجمه کرده باشد قابل رد یا تأیید نیست. شاید بررسی کامل این ترجمه پرده از این راز بردارد.

در توضیح نسخه کتابخانه ملی آمده است:

رسالة مختصری است در علم هیئت مشتمل بر حدوداً سی باب که تعدادی از ابواب آن به شرح ذیل می باشد: الباب الأول فیما یجب معرفته قبل الشروع فی هذا العلم؛ الثاني فی هیئت اجرام عالم؛ الثالث فی بیان الحركة الأولى والثانية والدوائر الحادية؛ الباب الثالثون فی ذکر منازل القمر وطلوعها وسقوطها. به علت افتادگی از آغاز و انجام نام کتاب و مؤلف آن به دست نیامد.

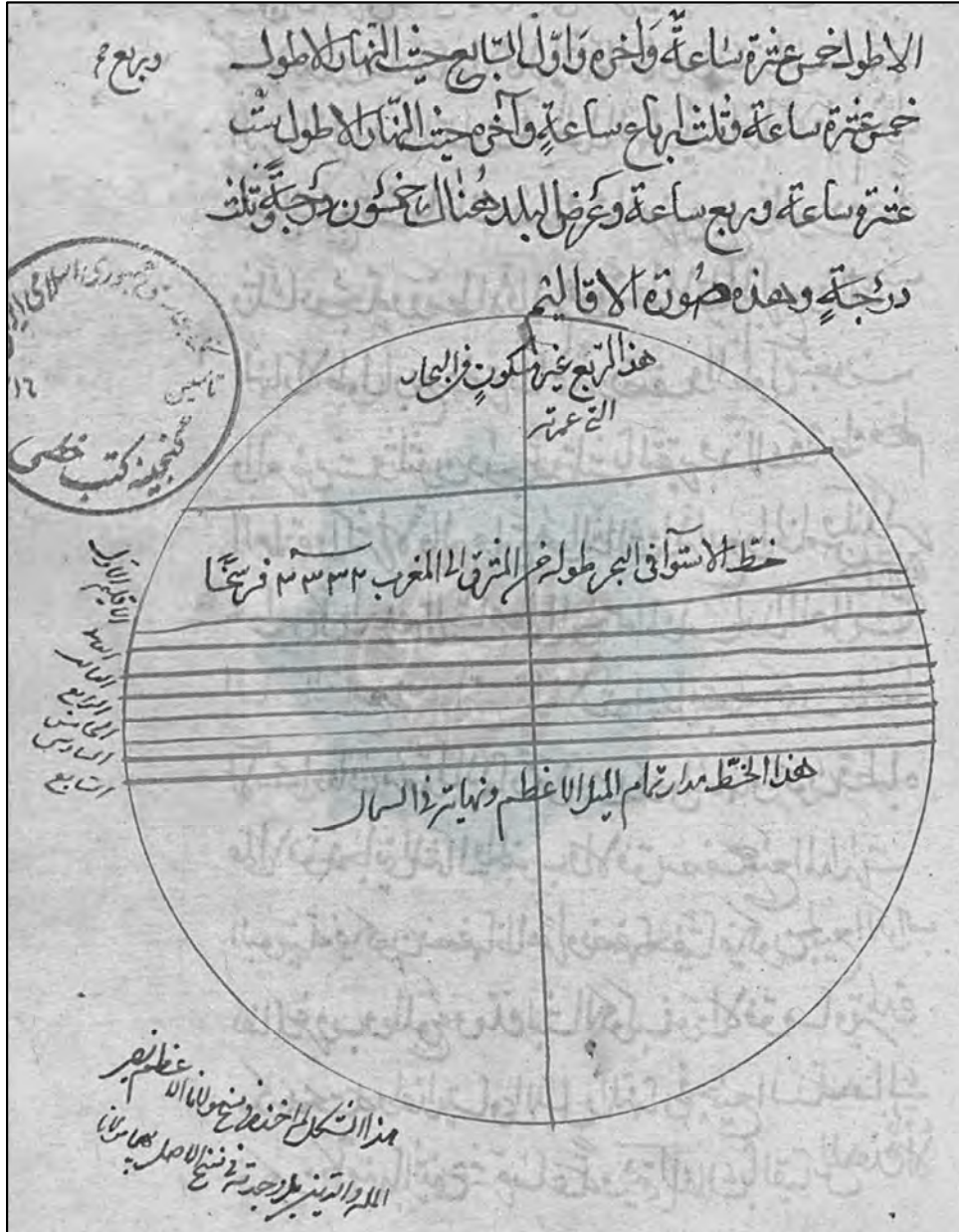
در حاشیه تصویر مربوط به تقسیم اقالیم (گ ۳۸ر) آمده است:

هذا الشكل لم أخذه فی نسخ مولانا الأعظم نصیر الملة والدين بل وجدته فی نسخ الأصل مولانا.

این تصویر در اصل فارسی زبدة نیز وجود ندارد.

زبدة در قیاس با دیگر آثار هیئت دوره اسلامی از ویژگی خاصی برخوردار نیست. این اثر برخلاف بیشتر آثار رایج عصر خواجه نصیر که در قالب دو مقاله‌ای نوشته شده‌اند در ۳۰ باب تنظیم شده است. در این اثر هیچ اشاره‌ای به مدل‌های معروف «غیر بطلمیوسی» نشده است. این اثر به صورت چاپ سنگی و همچنین در مجموعه سفینه تبریز به شکل تصویری منتشر شده است (نک: مآخذ). حنیف قلندری در مقاله‌ای با عنوان «درسنامه‌ای در هیئت از خواجه نصیر» به بررسی زبدة الهمیئة پرداخته است و ما علاقه‌مندان را برای اطلاع بیشتر از مطالب این اثر به مقاله مذکور ارجاع می‌دهیم. در پایان، قسمتی از متن فارسی زبدة را در کنار ترجمه عربی آن در زیر آورده‌ایم. در مقایسه زیر موارد اختلاف میان گروه نشان داده شده‌اند. تشبیه حرکت زمین از نگاه ناظر روی ماه به حرکت کشتی در متن فارسی زبدة نیامده است. این تشبیه در آثار قطب‌الدین شیرازی (التحفة الشاهیه، نهایة الادراک و اختیارات مظفری) نیز که به این موضوع پرداخته نیامده است. شاید مترجم زبدة از منابع دیگری نیز برای این کار بهره برده باشد؛ یا با فرض این که خواجه خود، زبدة را به عربی ترجمه کرده باشد، این عبارتها افزوده او در ترجمه باشد.

زبدة الهيئة، برگ ٣٨

متن بخش پایانی باب بیست و سوم زبدة الهمیئة^{۱۸}	
متن فارسی^{۱۹}	متن ترجمه عربی^{۲۰}
نکته سیم چون [ماه جرمی کثیف صقیل است و نور از او منعکس می شود و] اکثر کره زمین را آب محیط است و آن کره هم کثیف است و از آب نور منعکس می شود	الثالثة لما كان الماء محيطاً بأكثر كرة الأرض وهى كثيفة فتضىء بنور الشمس لكثافتها وينعكس عنها فإن الماء ينعكس عنه الأضواء [فيكون حال الأرض كحال القمر فى الاستضاء بنور الشمس لكثافته وانعكاس الأضواء عنه لصقالته]
اگر تقدیر کنیم که بر سطح ماه شخصی باشد، به قیاس او زمین مانند ماه باشد به قیاس با ما و از او نور منعکس شود	فلو قدر شخص جالس على كرة القمر كانت الأرض بالقياس إليه كالقمر بالقياس إلينا فإنها تنعكس عنها إليه الأنوار
و به سبب حرکت ماه گرد زمین او را چنان نماید که زمین گرد او متحرک باشد	وتتخيل حركة الأرض حوله [وهو ساكن وإن كان الوجود بخلاف ذلك كما شاهد ساكن السفينة من حركة الشط وبسكون السفينة مع ان الحال بالخلاف]
و اشکال مختلف هلال و بدری و غیر آن در یک ماه از زمین مشاهده کند الا آن که به وقت آنکه ماه را بدر است او را محاق بود و برعکس و چون ماه را خسوف بود او را کسوف بود و برعکس الا آن که خسوف او را مکث نبود و کسوف را مکث بسیار باشد	وشاهد له جميع الأوضاع المختلفة التى شاهدها للقمر فى الهلال والبدر والمحاق وغير ذلك فى مدة شهر إلا أنه إذا كان لنا بدر كان له محاق وبالعكس وإذا كان عندنا خسوف كان عنده كسوف وبالعكس إلا أن خسوفه يكون بلا مكث وكسوفه ذا مكث كثير [وأيضاً يشاهد لها المحو الذى شاهده للقمر]
و چون روی زمین بعضی آب است و بعضی خشک، انعکاس نور از روی زمین مساوی نباشد [پس چنان که ما بر روی ماه محو می بینیم آن کس از زمین همچنین یابد]	وذلك لأن بعض أجزاء الأرض مغمور بالماء وبعضها غير مغمور فلا يكون انعكاس الضوء عن جميع سطحها على السوية
و هرچند این معنی محال است اما تصور امثال این اوضاع ذهن را مفید باشد که بر تخیل هر وضع که خواهد قادر شود و احکام آن وضع به سهولت دریابد	وهذه الأحكام المذكورة فى هذه النكت وإن كانت مما يستحيل وجودها خارج الذهن لكن تخيلها وتصور أوضاعها يفيد الذهن دربةً واقتداراً على تصور أى الأوضاع أريد تصوره وإدراك أحكامه بسهولة فلذلك ذكرناها

^{۱۸} دکتر حسین معصومی همدانی در مورد موضوع جالب توجه این بخش از زبدة که در آثار دیگری نیز انعکاس پیدا کرده است مقاله‌ای با عنوان «انسان روی ماه، مسئله لکه‌های ماه از ابن هیثم تا نصیرالدین طوسی» در همایش میراث علمی و فلسفی خواجه نصیرالدین طوسی ارائه کرده‌اند که در مجموعه مقالات همایش منتشر خواهد شد.

^{۱۹} برگرفته از تصحیح آقای حنیف قلندری، ص ۱۱۷-۱۱۸.

^{۲۰} گ ۹۵.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، بیروت، ۱۹۲۵م.
- درایتی، مصطفی، فهرستواره دستنوشته های ایران (دنا)، کتابخانه و موزه مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۹ش.
- قلندری، حنیف، «درسنامه ای در هیئت از خواجه نصیر»، پژوهشهایی در تاریخ علم، به کوشش جعفر آقایانی چاوشی، میراث مکتوب، تهران، ۱۳۹۰ش.
- کینگ، دیوید، فهرس المخطوطات العلمية المحفوظة بدارالکتب المصرية، قاهره، ۱۹۸۶ق.
- منزوی، احمد، فهرستواره کتابهای فارسی، جلد چهارم، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، تهران، ۱۳۷۸ش.
- نصیرالدین طوسی، التذكرة فی الهيئة، به کوشش جمیل رجب، نک: مآخذ لاتین.
- همو، رساله معینیه، به کوشش حسن امینی، پایان نامه کارشناسی ارشد، پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران، ۱۳۸۷ش.
- همو، زبدة الادراک فی هیئة الأفلاک، به کوشش عباس محمد حسن سلیمان، دار المعرفة الجامعية، قاهره، ۱۹۹۴م.
- همو، زبدة الهيئة، به کوشش حنیف قلندری، پایان نامه کارشناسی ارشد، پژوهشکده تاریخ علم دانشگاه تهران، ۱۳۸۶ش.
- همان، چاپ سنگی، تهران، ۱۳۲۱ش.
- همان، چاپ تصویری، ذیل سفینه تبریز، تهران، ۱۳۸۱ش.
- Mach, Rudolf, Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection, Princeton University Library, Princeton, 1977.
- Ragep, F. Jamil, *Naṣīr al-Dīn al-Ṭūsī's Memoir on Astronomy (al-Tadhkira fī 'ilm al-hay'a)*, Edition, Translation, Commentary and Introduction, New York: Springer-Verlag, 1993.
- Rieu, Charles, Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum, London, 1894.
- Storey, C. A., Persian Literature, A Bio-Bibliographical Survey, vol. II, part I, London, 1958.